

LINGVOMÁDENIY KONCEPT

Djoldasova Sayora Azamatovna

Ájiniyaz atındaǵı NMPI 1-basqısh doctoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703757>

Annotaciya: Maqolada til, madaniyat va tafakkurni birlashtiruvchi asosiy unsur sifatida lingvokulturologik konseptning mohiyati ochib berilgan. Uni aniqlashga asosiy yondashuvlar va olamning lingvistik manzarasida funksiyalanish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Tilning milliy-madaniy o'ziga xosligini tushinishda lingvokulturologik tushunchalarni o'rganishning ahamiyati ta'kidlangan.

Tayanish sózler: lingvomadaniyatshunoslik, konsept, dunyoning lisoniy manzarasi, mentalitet, madaniyat, konseptosfera.

Házirgi qaraqalpaq tilinde koncept túsinigi kóbirek qollanıla basladı. Koncept ulıwma mániste insan oylawınıń arnawlı birligi bolıp, ol qanday da bir obyekt, hádiyse, ideya menen baylanıslı bilim, kózqaras, sezim hám mádeniy mánislerdi birlestiredi. Ulıwma aytqanda, «koncept» tek sóz yáki termin emes, al insan sanasında bar bolgan hám onıń turmıslıq tájiriyesi, dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiretuǵın bir pútin obraz. Ol bizdi qorshagan álemdi túsiniwimizge, hádiyselerdi túsiniwimizge, til arqalı mazmun almasıwımızǵa járdem beredi.

«Koncept» atamasınıń bunday talqılawı tiykarınan latin tiliniń (conceptus) semantikasına tiykarlanadı: 1) «jıynaw, ózine tartıw»; 2) «kóz aldına keltiriw, qıyal etiw»; 3) «jazıw, qalıplestiriw»; 4) «payda etiw»; 5) «payda bolıw, payda bolıw, júzege keliw» [1;222-224]. Demek, bul atama bilimlerdiń insan sanasında qalıplesiw hám ańlap jetiw procesin sáwlelendiredi. Lingvokulturologiyalıq kóz-qarastan, koncept til, pikirlew hám mádeniyattıń dinamikalıq birligi bolıp, onda xalıqtıń mádeniy tájiriyesi jámlenedi hám jetkeriledi.

Lingvokulturalogiyalıq tarawındaǵı ilimpazlar arasında S.A.Askoldov, D.S.Lixachev, YU.S.Stepanov, V.N.Teliya, V.I.Karasik, G.G.Slishkin, N.D.Arutyunova hám basqalar koncept teoriyasın rawajlandırıwǵa salmaqlı úles qosqan. Olardıń hár biri túsiniktiń hár qıylı táreplerine itibar qaratıp, onıń anıqlaması hám izertlew metodologiyasın bayıtqan.

Máselen, V.N. Teliy kóz qarası boyınsha, koncept insan oy-pikiriniń jemisi hám ideal qubılıs, demek, tek ǵana tilge emes, al pútkil insan sanasına tán qubılıs. Koncept - bul konstrukciya, ol qayta tiklenbeydi, al óziniń tildegi kóriniwi hám tilden tısqarı bilimi arqalı «rekonstrukciyalanadı»[2; 57]. Solay etip, lingvokulturologiyalıq aspektte koncept til hám mádeniyat, individual sana hám jámaátlik tájiriye arasında baylanıstırıwshı buwın sıpatında kórinedi. Konceptler arqalı til tek predmet hám hádiyselerdi atamaydı, bálkim belgili bir etnosqa tán bolgan dúnyanıń kórinisin beredi. V. N. Teliy talqılawında

konceptti xalıqtıń ruwxıy qádiriyatları shıfrlangan mádeniyattıń ózine tán kodı sıpatında qaraw múmkin.

Lingvokulturologiyalıq koncept til, sana-sezim, mádeniyat penen tómendegishe baylanısadı. Sanalıq - bul koncepttiń bolıw oblastı (koncept sanada jatadı); mádeniyat konceptti belgileydi; (koncept - bul mádeniyat elementleriniń mental proekciyası); til hám sóylew - koncept predmetlestiriletuǵın tarawlar[3;76]. Maqsetke muwapıq, koncept - bul xalıqtıń oy-pikiri, tili hám mádeniyatı arasındaǵı kópir desek adaspaymız.

Proterminologiyalıq funkciyadaǵı «koncept» sózi rus tiline tiyisli ádebiyatında 90-jıllardıń baslarınan baslap aktiv qollanıla basladı. Mısalı, D.S. Lixachev «Rus tiliniń konceptosferası» maqalasında «koncept» sózdiń sózlik mánisiniń adamnıń jeke hám xalıq tájiriyesi menen soqlıǵısıwınıń nátiyjesi bolıp tabıladı. Tájiriye qanshelli bay hám keń bolsa, koncepciya sonshelli keń hám bay boladı» [4;287]. Koncepti anıqlawda avtor onıń qalıplesiwindegi shaxslıq komponentke úlken áhmiyet beredi, bul bolsa onı rawajlandırmaıdı, hátte bayıtadı. «Hár bir adamnıń ózine tán, individual mádeniy tájiriyesi, bilim hám kónlikpeler zapası bar, olar sózdiń mánisleriniń baylıǵın hám usı mánislerdiń túsiniqleriniń baylıǵın, al geyde, aytpaqshı, olardıń kámbaǵallıǵın, bir mánisiligin belgileydi» [4;281].

Bul túsiniq koncepttiń turaqlı semantikalıq birlik emesligin, al mádeniy, kognitivlik hám lingvistikalıq elementler óz-ara baylanısqa janlı, rawajlanıwshı struktura ekenligin kórsetedi. Bunday talqılaw, ásirese, etnomádeniy túsiniqlerdi talqılawda ayırısha áhmiyetke iye (máselen, «bala», «adam», «ana» hám t.b.), óytkeni, ol tek ǵana leksikalıq mánisti emes, al til iyeleriniń sanasında qalıplesetuǵın milliy-psixologiyalıq hám jeke mánilerdi de esapqa alıw imkaniyatın beredi.

Ózbekstanda konceptler lingvomadaniyat boyınsha alıp barılıp atırǵan izertlewler, atap aytqanda, A.I.Ashurova, D.G.Tojiboeva, N.M.Mamatova, Sh.S.Safarov hám basqalar izertlegen. Olar «úy», «baxıt», «shańaraq» sıyaqlı túsiniqlerdiń til hám mádeniy táreplerin lingvokulturologiyalıq kózqarastan úyrenip, olardıń ózbek til hám mádeniyatındaǵı mánilerin talqıladı. Jáne de koncept túsingin aytqanıımızda xalıqtıń tariyxıy tájiriyesi, úrp-ádetleri, qádiriyatları hám diniy baylıǵı menen úzliksiz baylanısqa ruwxıy túsiniq arqalı xalıqqa jetkeriledi. Ol xalıqtıń kóp ásirlik turmıs tárizi, dúnyaqarası hám oy-pikiriń nátiyjesinde qalıplestiredi. Hár bir koncepte ózinde xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, milliy yadın hám tariyxıy miyrasın jámleydi. Koncept til arqalı kórinip, xalıqtıń mádeniy qádiriyatların bildiriwge xızmet etedi. Sol sebepli onı mádeniyattıń tildegi kórinisi dep te ataw múmkin. Koncept insan sanasında belgili bir ruwxıy hám sezimlik mazmundı oyatadı - bul mazmun xalıqtıń ótmishi, dini, isenimi hám dástúrleri menen tıǵız baylanıslı boladı. Máselen, qaraqalpaq xalıqındaǵı «ana,» «watan,»

«miyman,» «ar-namıs» sıyaqlı túsinipler tekğana sóz emes, al olardıń artında xalıqtıń áyyemgi mádeniyatı, diniy kóz-qarasları hám milliy ózliginin kórinisi turadı. Sonlıqtan, koncept - bul tilde jasap atırğan mádeniy hám ruwxıy kod, ol xalıqtıń kimligin, qanday qádiriyatlardı qádirleytuğının kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, lingvokulturologiya koncept til, mádeniyat hám pikirlewdiń óz ara baylanısın tereń hám hár tárepleme úyreniw imkaniyatın beretuğın kúshli analitikalıq qural esaplanadı. Onıń kóp táreplemeliligi hám pánler aralıq xarakteri, á sirese, insan sanasınıń quramalı tábiyatın, milliy ózgesheliklerin hám mádeniyatlar aralıq óz-ara tásirlesiw processlerin túsiniwge qaratılğan, izertlewler ushın ayırıqsha áhmiyetke iye. Lingvokulturologiya yáki (lingvomádeniyat) túsiniplerdi túsiniw hám sistemalı talqılaw til bilimi, mádeniyat tanıw hám basqa da gumanitar pánlerdiń rawajlanıwına úlken úles qosıp, dúnyanı hám insandı biliwdiń jańa sheklerin ashadı.

Ádebiyatlar

1. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. М., 1976
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И.А. Стернина. Воронеж: Воронежск гос. ун-т, 2000
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997